

УДК 811.161.2'282.2 (477.51)

В. І. Зевако

**ПРО ДЕЯКІ БІЛОРУСЬКІ ОСОБЛИВОСТІ ГОВІРОК ПІВНІЧНОЇ
ЧЕРНІГІВЩИНИ У ЗВ'ЯЗКУ З ПРОБЛЕМОЮ ЇХНЬОГО ГРУПУВАННЯ**

Зевако В. І. Про деякі білоруські особливості говірок північної Чернігівщини у зв'язку з проблемами їхнього групування.

У статті проаналізовано фонетичні риси білоруського походження, що утворюють специфіку сучасних говірок північної частини Новгород-Сіверського району Чернігівської області та впливають на визначення їхнього місця в системі

східнополіського говору української мови.

Ключові слова: східнополіський говір, сіверська говірка, білоруський вплив, міжмовні контакти, лінгвогеографічна диференціація.

Зевако В. И. О некоторых белорусских особенностях говоров северной Черниговщины в связи с проблемами их группировки.

В статье проанализированы фонетические черты белорусского происхождения, образующие специфику современных говоров северной части Новгород-Северского района Черниговской области и влияющие на определение их места в системе восточнополесского диалекта украинского языка.

Ключевые слова: восточнополесский диалект, северский говор, белорусский влияние, межъязыковые контакты, лингвогеографическая дифференциация.

Zevako V. I. About some Belarusian features of dialects in northern Chernigov Region in connexion with their grouping problems.

The article analyzes the phonetic features of Belarusian origin that form a specific current dialects of northern part of Novgorod-Seversky district in Chernihiv region and their influence on the determination of their place in the system of the Eastern Polissian dialect of the Ukrainian language.

Key words: Eastern Polissian dialect, Siversky dialect, Belarusian influence, interlingual contacts, lingvogeographic differentiation.

З-поміж інших східнополіських українських діалектів своїми яскравими фонетичними особливостями виділяються говірки північної частини Новгород-Сіверського району Чернігівської області. Мікроареал, який є предметом нашого дослідження, ми назвали *сіверські говірки*. Цей термін щодо діалектів північної Чернігівщини загалом використовували О. Потебня, К. Михальчук, О. Соболевський, Т. Назарова. Він, на нашу думку, підкреслює зв'язок з літописними сіверянами, які населяли цей край у давнину, а також з Чернігово-Сіверською землею, до складу якого свого часу входило Новгород-Сіверське князівство.

Північна Чернігівщина знаходиться на перехресті східнослов'янського ареалу, а тому являє собою цікавий об'єкт для вивчення міжмовних зв'язків. Ще більшої ваги дослідженню саме цього регіону надає той факт, що сіверська говірка локалізована на території одного з найбільш архаїчних діалектів українського Полісся. Східнополіські говори досліджували з позиції лінгвогеографічного поділу (К. Михальчук, В. Ганцов, І. Зілінський, Ф. Жилко, І. Матвіяс, Н. Дениченко, В. Куриленко, Є. Черепанова, О. Бабичева, О. Бірюк) та синхронічного й діахронічного аналізу мовних підсистем (О. Курило, Т. Назарова, П. Лисенко, В. Мойсієнко, Л. Дорошенко, В. Бережняк, М. Поістогова, Л. Дика, Я. Литвиненко, О. Юсікова). Звукові

відмінності всередині окремих груп поліських говорів констатували Т. Назарова, І. Матвіяс, Г. Півторак, В. Мойсієнко; ізгласи цих явищ достатньо повно відображені в Атласі української мови.

Діалектні відмінності між сучасними східнослов'янськими мовами, як відомо, найвиразніше проявляються на фонетичному рівні, тому *об'єктом* нашого дослідження є фонетичні риси білоруського походження, що утворюють специфіку сучасних сіверських говірок і впливають на визначення їхнього місця в системі східнополіських діалектів української мови.

Мета роботи полягає у визначенні синхронічних звукових особливостей та історичного підґрунтя означених явищ.

Актуальність статті випливає з необхідності розв'язання проблем східнослов'янського глотогенезу та лінгвогеографічного поділу українського діалектного ареалу.

Матеріал, що представляє сіверські говірки, зібрано в селах Грем'яч, Лесконоги, См'яч, Леньково, Шептаки, Лизунівка, Ларинівка, Дробишів Новгород-Сіверського району Чернігівської області.

Споконвічне сусідство українських (поліських) та білоруських мовних територій, давні культурно-політичні зв'язки зумовили фонетичні особливості сіверських говірок. Найголовніші з них такі:

– давній ʒ під наголосом послідовно реалізується у вигляді звука [e]: *су'с'ед'ї*, *р'ешата*, на *р'ецци*, *а'б'едат'*, *д'еўка*, *м'ес'ац*, *б'ели*, *кал'ека*, *с'ена*, *хл'еб*, *ха'т'ела*, *м'ес'ачка*, *кр'епк'ї*, *ха'д'ем*, *м'ех*, *в'етр'їк*, *в'ера*, *та'б'е*, *са'б'е*, *вад'м'ед'*, *т'есни*, *б'едни*, але *д'їрка*;

– голосні [o], [e] в нових закритих складах зберігаються: *костка*, *скол'к'ї*, *горк'ї*, *вол'ни*, *кол'к'ї*, *ножк'ї*, *кон'*, *воз*, *шоўк*, *па'рог*, *у'слон*, *н'ї скол'ачк'ї*, *п'еч*, *шес'т'*;

– на місці давнього носового переднього ряду незалежно від наголосу виступає голосний [a] після м'якого: *п'ат* – *п'а'т'ї*, *м'аса* – *м'а'сни*, *св'ата* – *св'а'ти*, *д'ї'с'атка* – *д'ес'ат'*, *па'ман'їма* – *пам'ат'*; *ка'лод'аз'*, *м'ес'ац*, *ход'ат'*;

– голосні [i], [и] розрізняються у формах на зразок *с'їн'ї* «синій» – *си'ни* «сини», *л'їси* «лисиці» – *лиси* «лисий»;

– наголошений [e] не після шиплячих послідовно переходить в [o]: *да'л'ока*, *пас'а'р'од*, *т'опли*, *з'а'л'они*, *сва'д'обни*, *в'а'с'оли*, *в'осни*;

– у дієслівних формах 1 особи множини на місці етимологічного [e] виступає голосний [o]: *ї'дом*, *н'а'сом*, *в'а'зом*; *за'вом*, *п'а'ком*, *ба'ром*, *гр'а'бом*, *таў'ком*;

- переважно недисимілятивне акання: *пама'гала, да'чка, ка'ноплі, гала'доўка, мала'д'ічка, ак'райац, га'мон'іма*;
- сильне якання: *ва'сна, са'стр'іца, лаба'да, н'і'йак'іа, на с'на'гу, іс'т'а'гнуў, ва'соли, йа'с'т'о, 'л'уб'ат', 'ход'а, наба'а'ди*;
- перед сполученням приголосних спостерігаємо початковий [і]: *ір'жат', ір'ват', і'зноў; із'н'ос*;
- на місці давніх напружених редукованих виступають голосні [і], [и]: *'с'ін'і, 'м'і'йу, 'шійу*;
- споконвічні сполучення *tǫt, *tǫt мають рефлексі *ри (рі), ли (лі), ро, ло*: *др'і'вот'на, кр'і'ш'ит', гли'тат', гр'і'мет', гр'і'м'ач, чарноб'ров'і, кра'вав'і, бл'іс'куч'и, др'і'жат, кр'ін'іца*;
- м'якість зубних перед голосними переднього ряду: *'с'ерд'і'с'а, 'з'емл'і, з'а'лонайа, с'а'к'ера, т'іх'і, 'с'ін'ін'кайа, 'д'ер'ава*;
- переважання твердих африкат [ч], [дж], [дз] поруч із позиційно напівм'якими [ч], [дж] та послідовно твердою свистячою африкатою [ц]: *'чорни, ха'джу, 'хлопч'ик, джи'гуч'и, 'дзи'гал' 'цели, 'вул'іци, 'хлоп'ац, у'ложци*;
- м'якість губних перед рефлексами колишнього носового переднього ряду: *п'ат', р'і'б'ати, па'м'ал'і, 'м'аса, 'м'ал'л'а*;
- послідовна м'якість губних, задньоязикових та [р] перед голосним [і]: *'в'ілк'і, 'м'іл'іт', н'і'л'ука, па'г'іб'ал', 'мог'ілк'і, к'і'даіу, х'іт'руйат', 'кр'іса, ста'р'і, 'р'і'жуха, а'ткр'іти, а'р'іна, тр'ім'т'ат', 'кр'ішат'*;
- елементи цекання і дзекання: *д'а'жу'р'і'у, 'ес'ці, д'і'ца*;
- послідовна субституція [ф]: *хву'раж, бу'хв'ет, торх, хваса'ла, 'Прос'ка, П'і'л'ін*;
- ствердіння кінцевих губних [б], [п], [м], сонорних [р], частково [л], [н]: *'голуб, с'ем, та'п'ер, н'іл, 'палци*;
- відсутність оглушення дзвінких перед глухими та в абсолютному кінці слова: *'редка, си'ровадка, 'йежт'а, ма'роз, год, стоўб*;
- протетичні приголосні: *'войд'а, 'вос'ан, 'вул'іца, вой (ой), 'вобуй, ву'гол, 'вучим, 'йети (цей), йон, 'јагрус, 'т'ети (цей), у'т'ети (цей), у'йети (цей)*;
- аферезис: *на 'ддас'т' (не віддасть), за дна'го (за одного), замк'н'і мбар (замкни амбар), за д'ін д'ен' (за один день)*.

Основні фонетичні риси сучасного ареалу північних говірок Новгород-Сіверщини, склалися в систему, що віддзеркалює взаємодію українських та білоруських діалектних особливостей: акання,

рефлекси *ятя* та *о* в закритих наголошених складах; твердість [ц] перед голосними непереднього ряду поруч із сильним яканням, м'якістю приголосних перед [i], [e], голосним [o] на місці етимологічного [e] в дієслівних формах на зразок *н'а'сом*, елементами цекання і дзекання, протетичними приголосними тощо.

Специфіка фонетичної системи «підсилюється» й численними граматичними рисами: усічені закінчення прикметників чоловічого роду однини *з'а'л'они*, *кра'с'ів'і*, *раск'ошни*, *в'а'с'оли*, *в'ірла'вок'і* та нестягнені членні закінчення форм жіночого й середнього родів *з'а'л'онайа*, *кра'с'івайа*, *рас'кошнайа*, *в'а'с'олайа*, *в'ірла'вок'айа* та множини: *з'а'л'онийа*, *кра'с'ів'ійа*, *рас'кошнійа*, *в'а'с'олийа*, *в'ірла'вок'ійа*; дієслово буття у формах *йо'*, *йо'с'м'* (*йо'с'т'і*) тощо.

Білоруські звукові властивості в українських говірках, безперечно, мають історичне підґрунтя. У своїх публікаціях ми вже зупинялися на фонетичних явищах, що є наслідком історичних процесів, які мали місце в північній Чернігівщині, тому в цій статті наведемо лише факти, що мають безпосередній стосунок до предмета нашого дослідження.

Сучасна Новгород-Сіверщина обіймає частину території літописних сіверян, що у VIII – IX ст. була пограничною до радимицької. Археологічні розвідки підтверджують пограниччя сіверян і радимичів і, крім того, засвідчують радимицьку колонізацію цієї частини східнослов'янського масиву, яка поширюється далеко вглиб сіверянської землі, на південний схід через Новгород-Сіверський, Воронеж (Глухівського району), Студенок (к. Рильського повіту) [7, с. 95]. Про існування радимицьких поселень на території сіверян згадують також інші джерела [2, с. 218; 12, с. 244]. Якщо врахувати, що близько половини відомих за назвами населених пунктів сучасної Новгород-Сіверщини мають дотатарське походження [13, с. 10; 546], факт радимицького (протобілоруського) впливу на говірки північної частини східнополіського ареалу стає достатньо вагомим. Білоруські фонетичні особливості сіверських говірок підтримуються суміжними західнобрянськими діалектами.

Специфічні риси, втілені в північних українських говорах на різних рівнях мовної системи, є підставою для різних, часом протилежних, поглядів щодо їхнього місця у групуванні східнополіських діалектів Чернігівщини.

У «Заметках о малорусском наречи» О. Потєбня аналізує ілюстративний матеріал зі статті п. Новицького про деякі особливості

так званого сіверського говору:

1. *О* (укр. = *i*) незмінне.
2. *Матюнка*, а не *матінка*.
3. *Я* ненаголошене = *е*, *є*.
4. *О* ненаголошене = *а*.
5. *Ъ* не змінюється.
6. *Ы* у коренях з голосним = *о*: *рой*.
7. *Пїть*, *бїть*, а не *пійте*, *бийте*.
8. *Выду*, *прышов*, а не *выйду*, *прыйшов*.
9. *Злы*, а не *злый*.
10. Гортанні не переходять у свистячі [10, с. 6].

Далі міститься коментар ученого: «Я не маю прямих відомостей про цей говір, але думаю, що немає жодного малоруського говору, у якому б *о*, що переходить в українській мові в *i* або *уо*, *у* та ін., залишався б незмінним. Тому гадаю, що тут або вимовляється не *конь*, *вол*, як у великоруських, або ж – цей говір не є малоруським. Якщо й належить сіверський говір до малоруських, усе одно в ньому не можна чекати незмінності *Ъ*, тобто постійної його рівності звукові *е*» [10, с. 7]. Отже, О. Потебня висловлює сумніви щодо належності говору (цікаво, що наведені нами фонетичні риси сучасних говірок майже збігаються з тими, що містяться в роботі О. Потебні) до української мови. Приймаючи даний висновок, ми повинні пам'ятати про обмежений фактичний матеріал, яким володів учений.

Перший науковий огляд українських діалектів, здійснений К. Михальчуком у праці «Наречия, поднаречия и говоры Южной Росси в связи с наречиями Галичины», містить фактичний матеріал із 59 населених пунктів України. У так званому сіверському піднаріччі поліського наріччя дослідник виділяє два говори (піднаріччя): власне сіверське, що охоплює повіти Городнянський, майже весь Сосницький і частини повітів Остерського, Чернігвського, Кролевецького і Новгород-Сіверського, та сіверсько-великоруське, поширене в Новозибківському, Стародубському, Суразькому і Мглинському повітах. На нашу думку, сіверські говірки у їхніх сучасних межах віднесені К. Михальчуком до українських, хоч автор не уточнює, яка саме частина Новгород-Сіверського повіту – північна чи південна – входить до складу сіверського піднаріччя [9].

Надзвичайно цікаві відомості про новгород-сіверські говори кінця ХІХ ст. наводить О. Соболевський. Учений вважає, що говір західної частини Новгород-Сіверського повіту являє собою перехід

від малоруського наріччя до білоруського, оскільки характеризується такими фонетичними рисами:

1. Звуки *e*, *и* часто (не завжди) пом'якшують попередній склад, причому замість *e* під наголосом чується *ě*: *тёплая хата*.

2. Ъ = *e*

3. Акання сильне: *мая палено, тямница, тябе тяпер*.

А поруч багато малоруських особливостей:

1. Збереження ненаголошених після наголосу, а інколи й перед наголосом.

2. Збереження звучних приголосних (*воз*).

3. *Дж* замість *ж* (*заходжати*).

4. *В* замість *л*: *дав, вовк*.

5. *Г* фрикативний [11, с. 6].

Члени МДК ареал сучасної сіверської говірки відносять до говорів білоруської мови (білорусько-поліські з яканням дисимілятивного типу); говори південної частини Новгород-Сіверського району кваліфікуються як перехідні на українській основі до білоруських [1].

Багато уваги питанням розмежування українських та білоруських діалектів приділяв академік Ю. Карський. Зокрема в одній із своїх праць він зазначав: «Єдино правильним критерієм, на мою думку, для розрізнення малоруських говорів від білоруських є та чи та вимова голосних *e* та *и*, а у зв'язку з цим і попередніх приголосних: у білорусів ці звуки або їхні замітники завжди «м'які», унаслідок чого вони пом'якшують попередні приголосні, тоді як в малоросів вони завжди тверді. Ще у змішаних говорах потрібно звертати увагу на те, чи є в них акання, чи ні. Акають лише білоруси». Зважаючи на сказане, академік Ю. Карський південні межі поширення білоруської мови визначає таким чином: річка Снов і кордони повітів Новозибківського й Сосницького, далі по Новгород-Сіверському повіту до річки Десни, залишаючи повітове місто на півдні [6, с. 410]. Отже, північну частину Новгород-Сіверщини (досліджувані нами говірки) науковець позначає як білоруські, а південну – як українські.

На «Карті українських говорів» І. Зілінського всі новгород-сіверські говірки віднесено до північних українських говорів, хоч у Поясненні автор зазначає: «Тільки частина українських діалектів зберегла чистий тип даної групи, переважно ж це змішані й перехідні групи, що утворюють перехід, з одного боку, до говорів південної (української) групи, а з іншого – до суміжних білоруських говорів»

[5, с. 5]. У «Діалектологічній класифікації українських говорів» Вс. Ганцова сіверські говірки винесені за межі поширення української мови й представлені у складі діалектів білоруської мови.

«Карта говорів української мови», складена Ф. Жилком, кваліфікує приграничні діалекти північної Чернігівщини як українські, перехідні до білоруських [4, дод. 2]. Таку ж позицію викладено в роботах «Діалектні групи і говори української мови», «Говори української мови».

У 1984 році вийшла фундаментальна праця вітчизняних діалектологів – Атлас української мови (т. 1), який, на думку авторів, відбиває стан українських діалектів 40–70-их років ХХ ст. на всіх рівнях мовної структури. Досліджувані говірки північної Новгород-Сіверщини розглядаються тут у складі східнополіських діалектів північного наріччя української мови. Ця позиція стала визначальною в українській діалектології.

Однак деякі уточнення й зауваження були внесені в окремих працях. Так, на думку І. Матвіяса, дані АУМ не можна вважати вичерпним матеріалом для групування українських говорів. Атлас не охоплює всіх важливих явищ, за якими українська мова членується на говори; серед наведених ізоглос не всі відображають найістотніші явища, до того ж діалектна лексика представлена в Атласі тільки фрагментарно. У східнополіських говорах, зазначає діалектолог, виділяється ще група північних говірок, що лежать на північ від лінії, проведеної від Дніпра до гирла Сноу через Чернігів, крайні північні говірки на схід від Сноу і далі по обидва боки течії Десни. Вони характеризуються такими найголовнішими особливостями:

1. Перехід ненаголошеного *e* в *a* після м'яких і ствердлених приголосних (*'oc'e'a'n'*, *'oc'an'*, *c'e'ло*, *c'a'e'ло*, *p'e'a'ка*, *p'a'e'ка*).

2. Рефлекси давнього *i* після губних *i*, *i''*, *u'* (*'v'ілк'i*, *'m'іли*, *'bit'*), в решті східнополіських говорів – *u*.

3. Відповідники наголошеного віменнику дірка – *i* (*'d'ірка*), в решті говорів – *u* (*'dирка*).

4. М'якість приголосних перед відповідниками давніх *i* та *e* (*'c'ін'i*, *'н'іва*, *'m'іхо*, *o'd'ін*).

5. Називний відмінок іменника люди, сусіди на *i* (*'л'уд'i*, *су'с'ед'i*).

6. Називний відмінок прикметників і займенників середнього ролу на -оїе (*ба'г'атойе*, *ма'лойе*).

7. Збереження основ на *z*, *k* у крайніх членах дієслівної

парадигми (*не'ку – не'кут', стере'гу – стере'гум'*).

8. Перша особа множини теперішнього часу дієслів І дієвідміни на *-ом*: *не'сом* [8, с. 33].

Про те, що східнополіський говір не становить однотипного утворення, пише М. Железняк. Автор визначає тут три окремі групи говірок: південні, північні, східні. Особливості північної групи пояснюються взаємодією з білоруськими говірками [3, с. 674].

Проаналізований матеріал не лише підтверджує давні білоруські фонетичні риси сіверських говірок, але й дає вагомі підстави для їх виокремлення в підгрупу північної групи східнополіського говору.

Перспективу нашого дослідження вбачаємо у вивченні й описі лексики та граматики сіверських говірок для створення регіонального лінгвістичного атласу та лексикографічних праць.

Література

1. Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка / Н. Н. Дурново. – М. : Наука, 1969. – Карта.
2. Етнічна історія давньої України / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, О. П. Моця та ін. – К. : Інститут археології НАН України, 2000. – 276 с.
3. Железняк М. Г. Східнополіський (лівобережнополіський) говір / М. Г. Железняк // Українська мова : Енциклопедія / В. М. Русанівський, О. О. Титаренко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – 824 с.
4. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Радянська школа, 1966. – 307 с.
5. Зілінський І. Карта українських говорів з поясненнями / І. Зілінський. – Варшава, 1933 – 20 с.
6. Карский Е. Ф. К вопросу о разграничении русских наречий / Е. Ф. Карский // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М., 1962. – С. 405 – 411.
7. Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древних времен до вт. половины XIV в.) / В. В. Мавродин. – Л. : Ленинградский университет, 1945. – 320 с.
8. Матвіяс І. Г. Групування говорів української мови / І. Г. Матвіяс // Структура українських говорів. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 3 – 68.
9. Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной Росси в связи с наречиями Галичины / К. П. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции Западно-русский край. – К., 1877. – Т. 7. – Вып. 2. – С. 453 – 512.
10. Потебня А. А. Заметки о малорусском наречи / А. А. Потебня. – Воронеж : В. А. Гольштейна, 1871. – 138 с.
11. Соболевский А. И. Опыт русской диалектологии. Наречия великорусское и белорусское / А. И. Соболевский. – С.-Петербург, 1897. – 93 с.
12. Третьяков П. Н. Восточнославянские племена / П. Н. Третьяков. – М. : АН СССР, 1953. – 311 с.
13. Чернігівщина : [енциклопедичний довідник] / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : «Українська радянська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1990. – 1006 с.